

Kemény Gábor: Nyelvi mozaik. Válogatás négy évtized nyelvművelő írásaiból. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 65.) Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007. 414 lap

„... az élet irtózatossá zűrzavarában nincs más menekvés,
csak a jól fogalmazott mondat...”

Márai Sándor

Az írás mögött mindig ott van az ember. A nyelvi mozaikok mögött is rejtőzik egy nagy felkészültségű tudós, aki nemcsak anyanyelvében, hanem számos idegen nyelvben is tájékozott, aki szorgalmasan gyűjti az adatokat, mindent feljegyez, még a buszmegállóban és a vásárcsarnokban is, igazi vadászszenvedéllyel (271). Könyörtelenül precíz, ahogy egy igazi nyelvészhez illik, a négyszáz oldalon hibát találni nem lehet. Azért ne gondoljuk, hogy megrögzött szobatudós, hiszen a sport, különösen a futball lelkes rajongója. A politikát messze elkerüli, de azért megkockáztat egy-két oldalvágást, egy-két finom célzást. S mindenekfölött bölcs humor jellemzi. Álláspontja nem éppen a humorközpontú nyelvművelés – ezt a címkét tudomásom szerint még nem alkották meg –, de mind a hosszabb tanulmányokban, mind a mozaikokban fel-felbukkan a derű, sőt az irónia is.

„Köszöntöm a Nyájás Olvasót!” – olvassuk az előszó megszólítását, s a nyájassá váló olvasó megtudja, hogy a könyv három részből áll. Az első hosszabb, általános vagy elméleti kérdésekkel foglalkozó tanulmányokat tartalmaz. A második rész az Élet és Tudomány hajdani *Mondhatta volna szebben* című rovatának cikkeiből közöl válogatást. Ezek félresikerült mondatok helyesbítései és a helyesbítésekből levonható tanulságok megfogalmazásai. A harmadik rész az Édes Anyanyelvünk folyóirat *Nyelvi mozaik* rovatának cikkeit tartalmazza, 222-t, tizenkét év termését.

A nyájás olvasó – főleg ha nőnemű – szereti a végén fellapozni az újságot, és szeret belekukkantani a könyv végébe is. A mozaikokat lezáró 222., *Nyelvészet és „nyelvészkedés”* című publicisztikai írás (és nem publicisztika) végén azt olvashatjuk, hogy a nyelvművelés egyik igen kemény támadója ekképp „engedélyezi” a nyelvművelősködést: „A demokráciába belefér, hogy aki szeret *nyelvművelősködni*, az tehesse.” S a Kemény-válasz: „Márpedig én, az »oregecskedő« nyelvész, szeretek. És teszem is!” Hála Istennek, teszem hozzá én. Ezen konklúzió előzménye – többek között – a következő kinyilatkoztatás: „Érdemes a nyelvészettől megkülönböztetni a nyelvészkedést is, melynek körébe tartoznak a nyelvre irányuló, de nem tudományos jellegű tevékenységek. [...] Ilyennek tekinthetők például preskriptív [= előíró] nyelvészet általában, vagyis a nyelvi illetman, a nyelvművelés és a helyesírás kérdései” (Kálmán László–Trón Viktor: *Bevezetés a nyelvtudományba*, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2005, 11). Kemény Gábor ebben a rövid írásban nem vitázik – megtette ezt másutt, nem is illik a vita a könyv oldottabb stílusához –, ezért érdemes most egy rövid kitérőt tennünk.

A *preskriptív* jelzöt evidenciaként gyakran lehet olvasni mind a külföldi, mind a hazai szakirodalomban, jó volna ismerni az eredetét: ki alkalmazta először és milyen szándékkal? Legalább két okból volna fontos a háttér tisztázása. Egyrészt azért, mert a szó pejoratív jelentésű, sértő szándékkal alkalmazzák. Másrészt azért, mert káros, sőt romboló, mivel többnyire a nyelvtant és a nyelv-

művelést illetik vele, s ezáltal negatívan hatnak a nyelvtan iskolai tanítására, következképpen a közműveltségre.

David Crystal terminológiai szótárában szerepel mind a *preskriptív*, mind a *proskriptív* műnösítés, az előző 'előíró', az utóbbi 'tiltó' jelentésben (*A dictionary of linguistics and phonetics. 2nd edition, updated and enlarged.* Blackwell, Oxford, 1985). A preskriptív szabály inkább ajánl, a proskriptív inkább tilt. A preskriptív a nyelvészek által használt terminus, amellyel az olyan mód-szereket jellemzik, amelyek a nyelvi szabályosság törvényeit kísérlik meg megszővegezni, vagyis azt, hogyan kell használni a nyelvet. Crystal a szócikk végén megjegyzi, hogy a terminus pejoratív, s John Lyonsra utal első helyen. Nem biztos, hogy John Lyons a végső forrás, mindenesetre érdemes megnézni, mit ír (*Introduction to theoretical linguistics.* Cambridge University Press, New York etc. 1968, 42–4, a fejezet címe: *Linguistics is a descriptive, not a prescriptive, science*).

John Lyons fejtegetésének összegezése szerint a nyelvész elsődleges feladata az, hogy leírja az emberek aktuális beszéd- és írásmódját, nem pedig az, hogy előírja nekik, hogyan kell beszélniük és írniuk. Más szóval a nyelvészet deskriptív, nem preskriptív vagy normatív. A nyelvész hangsúlyozza a leírás és az előírás közötti különbséget, de ezzel egyáltalán nem mondja azt, hogy nincsen szükség a nyelv preskriptív kutatására. Az államigazgatásban és az oktatásban szükség van a viszonylag egységes irodalmi standardra. Két tényt mindenképpen figyelembe kell venni Lyons szerint: az egyik az, hogy a standard változik, továbbá azt, hogy rendszerint egy társadalmilag vagy földrajzilag meghatározott csoport nyelvhasználatán alapul, amely nem „szabályosabb” vagy „tisztább”, mint bármely más csoport vagy vidék nyelvhasználat. A nyelvész azt állítja, hogy a nyelv sokféle célra használható, s hogy ezeket a funkciókat nem lehet azok szerint a kritériumok szerint megítélni, amely kritériumok az irodalmi nyelvre jellemzők. A nyelvész azonban nem tagadja azt, hogy az iskolákban és az egyetemeken helyük van ezen kritériumok tanulmányozásának. A nyelvész azonban ekkor már az irodalomtudomány területére lép. Eddig tart Lyons fejtegetése. A deskriptív-preskriptív szembeállításból tehát nem kell azt a következtetést levonni, hogy a nyelvtanítás és a nyelvművelés nem tudomány, sem azt, hogy a nyelvtant és a nyelvművelést számúzni kell az iskolából. Érdekes és rokonszenves (a hazai tudományos gyakorlattól egyáltalán nem idegen) Lyonsnak az a konklúziója, hogy a nyelvművelést, a nyelvi normával való foglalkozást az irodalomtudomány hatókörébe utalja, végül is határterület. Fejtegetéséből tehát egyáltalán nem vonható le az a következtetés, hogy a preskriptív nyelvészet nem tudomány. A nyelvművelés hazai ellenzőinek azon állítása sem igaz, hogy az angolszász országokban nem foglalkoznak nyelvműveléssel. Nem a nyelvészeti, hanem a retorikai kurzusokon kell keresni (*composition-rhetoric*), nagyon is komolyan tanítják a nyelvhasználatot (központozást, nyelvhelyességet és stílusismeretet).

Elgondolkodtató az a tény is, hogy ha a nyelvtant preskriptívnek minősítjük, akkor annak kellene minősíteni minden indukción alapuló tudományt, így például a fizikát és a kémiát. A nyelvtani szabályokat is tapasztalati tények megfigyeléséből általánosítjuk, mint a fizikai és a kémiai törvényeket. Azonos a módszer – az egyik preskriptív és nem tudomány, ugyanakkor a többi tudomány voltát nem vonja kétségbe senki. Sántít ez a hazai preskripciótan. (Érdemes volna ezt a problematikát felgöngyöltetni, elismerem, hogy egyetlen vélemény megemlítése nem elegendő, bár John Lyons tekintélye kétségbevonhatatlan.)

Ezt szükségesnek tartottam leírni. A továbbiakban Kemény Gábor könyvének három nagy fejezetéről lesz szó.

Az első, elméleti rész tanulmányaiban azt a gondolatát fogalmazza meg Kemény Gábor, hogy a nyelvhelyességi értékelést nemcsak a grammatikára lehet alapozni, hanem a stiliztikára is. „A stiliztika szempontjaira alapozott nyelvművelést nevezhetjük akár stílusközpontú nyelvművelésnek” – írja az utolsó tanulmányban, amelyet ebben a kötetben publikált először (119). A gondolatot már 1988-ban a magyar nyelvészkongresszuson megfogalmazta, de ehhez a formulához akkor még nem jutott el. A nyelvközpontú, emberközpontú, illetőleg kommunikáció- vagy közlés-központú, a nemzetközpontú, a művelődésközpontú láncolathoz (mindezekről alapos tájékoztatást

kapunk a tanulmányban) jól illeszkedik a stílusközpontú nyelvművelés fogalma, az előbbieknél nem mond ellent. Kemény Gábor összegezése a következő: „... a nyelvi helyesség kontextuális, illetőleg szituatív (helyzethez kötött) természetű jelenség, voltaképpen nem egyéb, mint megfelelés, odaillőség. [...] Az egymással nyilvánvalóan kölcsönhatásban levő nyelvi helyességet és megfelelést a modern stilsztika elméletéből átvett kifejezéssel nevezhetjük összefoglalóan *stíláriis adekvátság*nak is. Azt a nyelvművelést pedig, amelynek módszere a stíláriis adekvátság vizsgálatán, értékelésén alapul, *stílusközpontú nyelvművelésnek*” (126). A stilsztika mint alap azért is jelentős, mert tudomány voltát eddig még senki nem vonta kétségbe, így tehát a rá épülő nyelvművelés tudományos voltát sem lehet kétségbe vonni. (Nem tudom megállni, hogy ne alkossam meg a retorikaközpontú nyelvművelés fogalmát, hiszen az illőség mint a stíluserények egyike régóta létezett a retorikában, már akkor, amikor a stilsztika még nem vált ki a retorikából. Persze, ezzel csak megerősítem Kemény Gábor gondolatmenetét.)

A könyv második része, a *Gyakorlati stilsztika mondatról mondatra*, a stílusközpontú nyelvművelési elv közvetlen igazolása. Ebben nemcsak ügyetlenül szerkesztett mondatok helyesbítéséről van szó, hanem Kemény Gábor több helyes változatot is ad, melyek különféle stilsztikai árnyalatokat fejeznek ki, ahogy Cyrano szavalja: „Mondhatta volna szebben, kis lovag. / Más-más hangnemből... Így ni, hallja csak:” (Ez a Rostand-tól vett idézet a fejezet kedves mottója is egyben.) Lásunk egy példát. A 6. számú mondat egy általános iskolai tankönyvből való: *Teleki Sámuel (1845–1916) több mint másfél évig tartó utazása alatt felfedezte a róla elnevezett vulkánt*. A mondatban több hiba is van, a szerző egymás után elemzi őket, majd a következő megállapítást fogalmazza meg: „A hibás mondatot tehát úgy javíthatjuk ki a legügyesebben, ha az egymás után következő két eseményt egyszerűen egymás mellé állítjuk, azaz (ezt a nyelvtani szakkifejezések kedvelőinek mondom!) **kapcsolatos mellérendeléssel** élünk: „T.S. ... felfedezett egy vulkánt, s ezt később róla nevezték el!” Emlékeztetőül from ide, hogy a legújabb tankönyv-minősítési rendelet igen szigorú: előírja, hogy hány szó lehet egy mondatban. A fenti példából világosan kiténik, hogy a mondat érthetősége nem a szavak számától függ.

A könyv harmadik része tartalmazza a nyelvi mozaikokat. A mozaik azért mozaik, hogy egységes képpé álljon össze. „Rakosgassuk egymás mellé az apró mozaikkövecskéket, talán kirajzolódik bennük valamifajta kép a nyelvről, amelyet használunk, s a korról, amelyben élünk adattott” (237). A nyelvi mozaikokból valóban kirajzolódik egy kép nyelvünkről, feltárják nyelvünk mai állapotát. A kis mozaikkövecskék csoportokat alkotnak, ezek nagyjából a következők: kiejtésbeli hanyagságok (idegen nevek is, s kiejtésüktől függ toldalékolásuk), pontatlan idézés, szószaporítás, hasonló hangzású szavak keverése, kifacsart szójelentés, érdekes metaforák, képzavar, új szavak, idegen szavak, visszaidegenített szavak, angol-amerikai hatás, nyelvi babona, népnyelvi hatás, szerkezetkeveredés, eltévedt jelzők. Meglepő, hogy mennyire hat a nyelvre a pontatlan gondolkodás, s mennyi gond van a pontatlan szójelentéssel. *Bartók húzódása* inkább *húzódozása*, azaz szabódása, ódzkodása; a vita nem *élesedik*, hanem *éleződik*; a nő *családot alapít*, s *beköti férje fejét*, ahogyan *Döme fejét is bekötötték* (Détári Lajos, ha mond valamit ez a név a nyelvésztsársadalomnak); a filmszínésznek *ifjonti neje* van, pedig a nej nem ifjúkori, hanem egyszerűen ifjú; a *hatóság lehunyja a szemét*; az *egyházi megszenteli a katolikus zászlót*. A sok jaj-baj ellenére értesülünk arról, hogy „az ország hajója normális vágányra kerül”, és mi „súlyosabb vizekre evezhetünk”, s „próbáljuk meg a langyos vizet felpörgetni”. Sok baj van az idegen szavakkal, mind használatukkal, mind magyartásukkal: az *ombudsmant* nem is olyan egyszerű magyartani, „az ombucnőről pedig lehetőleg szó se essék!” A *szofisztikált fogyasztó* kifinomult ízlésű, igényes, a *humanitárius katasztrófa* tulajdonképpen *emberi tragédia*, a *hot dog* helyett a *forró dugi* szerencsére nem lett közkeletű. A visszaidegenítés és a sznobizmus együtt jár, így lesz a *cselgáncsból dzsúdó*, *judo*-nak írva, a *partjelzőből asszisztens*, az *edzőből tréner*. Az *Erosz almáján* már nem is csodálkozunk, *Erosz* vagy *Erisz*, mit számít az a magánhangzó, a mitológiát kevesen ismerik. Az eltévedt jelzők is humor forrásai, mint a *hagyományos mezőgazdasági szakemberek baráti találko-*

zója, a felújított hősi halottak emlékműve, a nemzetközi emésztőszervekkel foglalkozó társaság elnöke. A példák valóban humorosak, de mégiscsak a gondolkodás következetlenségeire világítanak rá. Igaza van Babitsnak, hogy minden rossz mondat törött ablak, melyen át egy rossz gondolatra lehet látni (*Irodalmi nevelés*, 1909).

Kemény Gábor mint szótáríró és -szerkesztő „hivatalból” sokat foglalkozik a definíciókkal, az ismeretterjesztő írásokban gyakran van szükség meghatározásokra. Élvezetesek a mozaikok definíciói, azok is, amelyek a formális logika szabályait követik, s azok is, amelyek szabadabbak, teljesebbek, ékeesebbek, tehát retorikai definíciók, ezért szemléletesek, élvezetesebbek: „Autós olvasóim – de talán a nem autósok is – bizonyára tudják, mik azok a *fekvő rendőrök*: a járműforgalom lassítására létesített mesterséges útakadályok. Ezek az úttesten keresztben fekvő *betonhurkákon* csak nagy nehezen zötykölődik át a gépkocsi, közben a vezető szükségképpen lelassít. Mire újból felgyorsíthatna, jön is a következő fekvő rendőr, és így tovább” (275). Régi-új szavakat is tanulhatunk a mozaikokból, ilyen a *jukker*, a *hajóvonta* és a *dalmos*.

Kemény Gábornak minden általa bírált esetben igaza van, fejtegetéseihez mindössze két kiegészítést kívánok tenni.

A 18. nyelvi mozaik címe „Kisfiú költők”. Ebben Kemény Gábor Péter Mihállyal vitatkozik. Egy kisfiú a napkorong láttán így kiáltott fel: *sárga labda*. Péter Mihály szerint a gyermek nem metaforát használt, hanem a korának megfelelően ítélte meg a jelenséget. Kemény Gábor szerint a kisgyerek igenis metaforálta, mint az a kisgyerek, aki ezt mondta: „Kérem a banánomat, azt a pötytös párducot!” (A már kissé túlrejt banán héján ugyanis fekete foltocskák látszottak.)” A kisgyerek metaforál, ebben Kemény Gábornak van igaza. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a gyermeknyelvi metaforák nagy része kognitív metafora, vagyis a nyelvi hiány – az inópia – kiküszöbölésére hozza őket létre a gyerek. Nem ismeri a ’haját befogni’ kifejezést, s ezt kérdezi anyjától: Miért kalácsoltad be a hajad?; nem ismeri a *kérődzik* igét, ezért ezt mondja: rágógumizó tehén. Az viszont már valóban költői metafora lehet, hogy ’a fű a föld haja’ (l. bővebben Az olvasás múltja és jelene c. könyvemben, Trezor, 2006). A hegy lába, gerince stb. metaforák is szerintem kognitív metaforák, nem annyira a panteizmus kifejezői, ahogy Kemény Gábor minősíti őket, bár ki tudja: nehéz a határt megvonni.

„Idővel azután majdnem minden kisfiú költő ’kigyógyul’ a költészetből” – írja Kemény Gábor. Ebben is igaza van. Egy tízéves kislány ezt a kigyógyulást ekképp fogalmazta meg: „az iskolában kivesszint minden aranyosság belőlem”. A népszerű amerikai pszichológus, Howard Gardner is tanácsalanan a jelenség magyarázata előtt, azt írja, hogy előtérbe nyomulnak az iskolai élet feladatai, s a kisgyerek elfelejt szemlélődni és metaforálni (Gardner, Howard 2004, *Frames of mind. The theory of multiple intelligences*. New York: Perseus Book Group, 291–2). A tanítók – sajnos – nincsenek tisztában ezzel a folyamattal, s hagyják, hogy a gyerekek tízéves koruk táján elforduljanak a költészettől.

A „Méznel édesb szép szók...” (Képről képre a régi magyar költészetben a Halotti beszéd-től Zrínyiig) c. tanulmányban a Halotti beszéd *por és hamu vagyunk* – mondhatjuk – szállóigéjét metaforának minősíti Kemény Gábor. Igaza van, de ez esetben retorikai definícióval van dolgunk, olyannal, mely a szónok – a koporsó fölött álló pap – célját szolgálja. Az embert sokféleképpen lehet definiálni, de itt és most ez volt a helyénvaló. Egyrészt a retorikai definíció szabadabb, teljesebb és ékeesebb, mint a logikai, másrészt azért fontos így definiálni, mert a beszéd ennek az állításnak a megokolása, azaz halandó voltunk okának elbeszélése.

Méltán jelent meg a *Nyelvészeti mozaik* a Tinta Könyvkiadó *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* c. sorozatában. Azért, mert a filológiai szakértelemmel és pontossággal megírt tanulmányok és kis elemzések igazi nyelvészeti alkotások. Az is nyilvánvaló számunkra, hogy a nyelvemlék írások idővel nyelvtörténeti forrásokká válnak. Száz év múlva például, ha egy diák a vizsgák előtt *agyra gyűr*, fellelheti a frazéma eredetét korunkban, mégpedig a nyelvi mozaikok között. Ezenkívül a mozaikok kitűnően használhatók a nyelvemlék és a stilsztika tanításában, jómagam is hálás vagyok a sok kitűnő példáért, melyekkel felfrissíthetem megunt példatáramat.

Összefoglalva azt mondhatom, hogy mintaszerű tudományos könyv Kemény Gáboré, s emellett élvezetes, ami egyáltalán nem válik egy tudományos mű hátrányára a mai világban. S hogy megnyugtassam a szerzőt: egyáltalán nem falra hányt borsó – ahogy az utószóban ironizál –, ha csak egyetlen emberre hat, már megérte. Miért, talán a tanárnak több optimizmusra van oka?

A. Jászó Anna